

Акынбекова А.У.

КЫРГЫЗ ГОВОРЛОРУ МЕНЕН ЧАГАТАЙ ТИЛИНДЕГИ АТ АТООЧТОРДОГУ
ЖАЛПЫЛЫКТАР

Акынбекова А.У.

ОБЩНОСТИ МЕСТОИМЕНИЙ В КЫРГЫЗСКИХ ГОВОРАХ И В ЧАГАТАЙСКОМ
ЯЗЫКЕ

А.У. Акынбекова

COMMON PRONOUNS IN THE DIALECTS OF KYRGYZ AND CHAGATAI LANGUAGE

УДК: 81/80

Бул макалада кыргыз говорлору менен чагатай тилиндеги ат атоочтор боюнча жалпылыктар салыштырма-тарыхый методдун негизинде иликтөөгө алынып, андагы окшоштуктар аз эмес экендиги ырасталды. Изилдөөгө алынган объектилердеги биримдиктер конкреттүү мисалдар менен берилип, бул маселеге карата окумуштуулардын көз караштары иликтенди.

Негизги сөздөр: кыргыз говорлору, чагатай тили, ат атооч, жактама, ишлеме, сурама, аныктама ат атоочтор.

В данной статье исследованы общности местоимений кыргызского говора и чагатайского языка на основе сравнительно-исторического метода. На основе данного метода подтверждены немалые сходства кыргызского говора и чагатайского языка. Исследованы взгляды ученых по отношению к этому вопросу, были даны единые конкретные варианты исследованного объекта.

Ключевые слова: кыргызские говоры, чагатайский язык, местоимение, личные, указательные, вопросительные, определительные местоимения.

This article explores the common pronouns of the dialect of Kyrgyz and Chagatai language based on the comparative-historical method. Based on this method confirmed a considerable similarity of the Kyrgyz and Chagatai dialect of the language. Investigated the views of scientists in regard to this issue, was this a single specific embodiments of the investigated object.

Key words: dialects of the Kyrgyz and Chagatai language, a pronoun, personal, demonstrative, interrogative, attributive pronouns.

Кыргыз тили менен чагатай тилинин жакындыгы ат атоочторду өз ара салыштыруудан даана байкалат. Аны ат атоочтордун берген маанилерине карай бөлүнүштөрүнөн айкын көрүүгө болот.

Маселен чагатай тилинде биринчи жана экинчи жакка карай колдонулуучу жактама ат атоочтордун *mēn, sēn, biz, siz* болуп, айтылышы кыргыз адабий тилинен (*мен, сен, биз, сиз*) эч айырмаланбайт. Ал эми кыргыз адабий тилдеги *ал* деген үчүнчү жактын жактама ат атоочу көпчүлүк түрк тилдеринде *о //ол, у//ул* сыяктуу тыбыштык формада учураса, чагатай тилинде да атоочтон башка жөндөмөлөрдө кыргыз тилиндегидей [а] тыбышы менен (*anıÆ, aÆa, anı, anda, andın*) кезигет. Бул [о] форма мурда жалпы кыргыз тилинде да *о //ол* түрүндө айтылып, кийин кыйыр жөндөмөлөрдүн таасири менен *а//ал* түрүнө өтүп кеткен. [4, 48]

Жактама ат атоочтордун жөндөмөлөр менен жөндөлүшүндө да жогоркудай окшоштуктар изилденип жаткан объектилерде бар. Алсак, алардын жекелик жана көптүк түрүнүн жөндөлүшү иликтен башка табыш, жатыш, чыгыш жөндөмөлөрдө айырмаланбайт. Булардын чагатай тилинде барыш жөндөмөдө *таңа, саңа, аңа* сыяктуу өзгөчө формаларга ээ болуп айтылышы кыргыз тилинин түштүк говорлоруна да мүнөздүү. [2, 36], [1,156], [9,192] Мисалы: *Мына менин саңа сактаган байлыгым. Саңа окшоп ак боз үйдө чалкалап уктап жатканым жок* [5, 26]. *Терек түбүн сактаган, Маңа жетип келсең а-а!* [3, 207]

Аны төмөнкү таблицадан да көрүүгө болот.

чаг. т.		кырг. т.	түш. диал.	чагатай т.	кыргыз т.	түш. диал.
Атооч	<i>mēn</i>	мен	мен	<i>biz, bizler</i>	биз	биз
Илик	<i>meniÆ</i>	менин	менин	<i>biz(n)iÆ</i>	биздин	биздин
Барыш	<i>maÆa</i>	мага	мага(н), маңа, маа	<i>bizge</i>	бизге	бизге
Табыш	<i>mēni</i>	мени	мени	<i>bizni</i>	бизди	бизди
Жатыш	<i>mēnde</i>	менде	менде	<i>bizde</i>	бизде	бизде
Чыгыш	<i>mēnden</i>	менден	менден, менен, менен	<i>bizden</i>	бизден	бизден
Атооч	<i>sēn</i>	сен	сен	<i>siz, sizler</i>	сиз, силер	сиз, силер
Илик	<i>sēniÆ</i>	сенин	сенин	<i>siz(n)iÆ</i>	сиздин	сиздин
Барыш	<i>saÆa</i>	сага	сага(н), саңа, саа	<i>sizge</i>	сизге	сизге
Табыш	<i>sēni</i>	сени	сени	<i>sizni</i>	сизди	сизди
Жатыш	<i>sēnde</i>	сенде	сенде	<i>sizde</i>	сизде	сизде
Чыгыш	<i>sēnden</i>	сенден	сенден, сеннен, сенен	<i>sizden</i>	сизден	сизден
Атооч	<i>ol</i>	ал	ол, о	<i>alar (olar)</i>	алар	алар(олор)
Илик	<i>anıÆ</i>	анын	онун	<i>alarnıÆ</i>	алардын	олордун
Барыш	<i>aÆa</i>	ага	ого, оңо	<i>alarga</i>	аларга	олорго
Табыш	<i>anı</i>	аны	ону	<i>alarnı</i>	аларды	олорду
Жатыш	<i>anda</i>	анда	ондо	<i>alarda</i>	аларда	олордо
Чыгыш	<i>andan</i>	андан	ондон, ошон	<i>alardan</i>	алардан	олордон

Шилтеме ат атоочтордун жөндөлүшүндө да негизинен айырмачылыктар байкалбайт. Алсак, бул шилтеме ат атоочунун аяккы [л] тыбышынын түшүрүлүп бу түрүндө жөндөлүшү жана сөздүн башкы [б] тыбышы мүчөдөгү мурунчул [н] тыбышынын таасири менен бирде [м] тыбышына өтүп айтылса, көбүнчө өзгөрбөй айтылыштары да бирдей. Аны төмөнкү мисалдардан көрүүгө болот.

	Жекелик		Көптүк	
	чаг.т.	кырг. т.	чаг.т.	кырг. т.
Атооч	bu	бу (л)	bular	булар
Илик	muni.Æ// munu.Æ	мунун	bularnı.Æ	булардын
Барыш	bu.Æa	буга	bularğa	буларга
Табыш	muni	муну	Bularnı	буларды
Жатыш	munda	мында	Bularda	буларда
Чыгыш	mundan	мындан	Bulardan	булардан

Алардын жатыш, чыгыш жөндөмөрдө *мында* // *анда*, *мындан*// *андан* түрүндө колдонулушу да эки тилде бирдей: *munda kélip siz* “мында келипсиз”; *her müsäfir kelse, anda istirâoât úlur* “келген ар бир конок анда эс алат”; *Yûsuf peygamber anda mütevellid boldı* “Юсуф пайгамбар ошол учурда төрөлдү”; *hemîşe mundan yel barur* “дайыма мындан жел өтөт”; *andan kélir mên* “андан келе жатам”.

Чагатай тилиндеги аныктама ат атоочтун өз формасы адабий тилден жана анын говорлорунан эч айырмаланбайт: *özüm* “өзүм”, *özümüz* “өзүбүз”, *özü.Æ* “өзүң”, *özü.Æiz* “өзүңүз”, *özi* “өзү”, *özleri*, *özler* “өздөрү”. Миасалы: *özüm özümni bilmen* “өзүм өзүмдү билбейм”; *yaşılarnı.Æ kaşida özü.Æni ôâmûş eylegil* “жакшылардын алдында өзүңдү үн катпа”; *ol Cemşidni defê úlp özi âalüanat taöti úaşida özü.Æni ôâmûş eylegil* “Ал Жемшитти кубалап өзү султандык тактысына отурду”; *sizni tileydür bu zamân şâh özi* “бул жолу өкүмдардын өзү сизди чакырат”; *özün deryâga saldı* “өзүн деңизге таштады”; *özündin bar* “өзүнөн кетүү”; *özige kel* “өзүнө келүү”.

Ал эми кыргыз тилиндеги *ар ким*, *ар бир*, *ар кандай*, *ар качан*, *ар кайсы* сыяктуу аныктама ат атоочтор чагатай тилинде сөздүн башына *h* тыбышынын кошулуп айтылышы менен кыргыз тилинин түштүк говорлоруна окшош: *harkim* “ар ким”, *her biri* “ар бири”, *her úaysı* “ар кайсы”, *her úaysı bir tarafúa bardılar* “ар кайсы тарапка кетишти”, *her kim* “ар ким”, *her úaçan* “ар качан”.

Заттардын жалпылыгын туюндурган аныктама ат атоочтун адабий тилдеги *бүт*, *баары* формалары чагатай тилинде кыргыз тилинин түштүк говорлорундагыдай *barça*, *barı* формасында кездешет.

Сурама ат атоочтун адамга гана колдонулуучу *kim* (*bu dünüâda kimi.Æ bar andın özge* “бул дүйнөдө андан башка кимиң бар”) формасы изилденип жаткан объектилерде бирдей айтылса, кишиден башкага колдонулуучу кыргыз адабий тилдеги *эмне* сөзү түштүк кыргыз говорлорунда көп варианттуу болуп,

ne//mne//neme//mine//nemne// нимине ж.б. түрүндө учурайт. Мунун өзбектердин арасында нечен кылымдардан бери жашап келе жаткан кыргыздардын кебинде *немә*, *нечүк* түрү да жолугат. [8, 209]

Мындай тилдик кубулуш чагатай тилинде да кездешет: *nê úılıp?* “эмне кылып”, *nê yerge* “кайсы жерге”, *nê yerde* “кайсы жерде”, *nêge* “эмнеге”, *nêdin* “эмнеден”, *nêçe* “нече”, *nêçeye* “канча”, *nêçük* (<nêçe oú) “кандай”, *nêçükdin* “эмне үчүн, кандай”; *nêçükdin mescdleri.Æiz yırak turur?* “мечиттериңиз эмне үчүн алыста?”, *nêtüük* (<nête ök) “кандай”: *nêtüük mên naúl êtey Manı işidin* “Манинин чыгармасынан кандай сөз кеп кылсам” *nîçün*, *nêçün* “эмне үчүн”.

Кыргыз адабий тилиндеги ушул эле сурама ат атоочтун «ка» уңгудан пайда болгон *кайсы*, *кайда*, *качан* жана түндүк кыргыз говорлордо кездешүүчү *кай* түрлөрү чагатай тилинде да кездешет: *úay* // *úayu* “кайсы”, *úay sarı* “кай тарапка”, *úay sarıdın* “кай тараптан”, *úay perîpeykerge dër sên?* “кайсы пери жүздүүгө айтып жатасың?”, *úaysı bir* “кайсы бир”, *úaysı bir derdimni aytay?* “кайсы бир дартымды айтайын?”, *úaçan* “качан”, *úanı* “кана”, *âh úanı Yûsuf* “Йусуф кана”, *úanda /úayda* “кайда”, *úayda kêter sên* “кайда баратасың”, *úaçan /úayangä* “качан, кайда”, *bu yol úayangä barur êken* “бул жол кайда барат?”.

Таңгыч ат атоочтор кыргыз тилинин түндүгүндө *эч*, түштүгүндө *hич*, *hэч*, *эч*, *ич* түрүндөгү таңгыч бөлүкчөсүнүн сурама ат атоочторго жана *бир* деген сөзгө кошулушу аркылуу түзүлөт: түн.г. *эч ким* // түш.г. *hэч ким*; түн.г. *эч бир* // түш.г. *hэч бир ж.б.* (Б.Ю. 210-б)

Ал эми чагатай тилинде булардын ичинен кыргыз тилинин түштүк говорлорундагыдай *hич* (<фарс. т.) “хич” формасын көбүрөөк кезиктирүүгө болот: *hич kim* “эч ким”, *körmedi hич kim ay tutulganın* “айдын тутулганын эч ким көрбөдү”, *hич kimêrse* “эч кимиси”, *hич kimêrse kelmegü* “эч кимиси келбейт”, *hич úaysı* “эч кайсы”, *hич úaysı ôâör êmes êdi* “эч кимиси даяр эмес эле”, *hич úaysımız* “эч кимибиз”, *hич úaysısı* “эч кайсысы”, *hич nême* “эч нерсе”, *hич nême dêy almadım* “эч нерсе дей албадым”.

Жыйынтыктап айтканда, жогоруда келтирилген фактылар кыргыз тили жана анын говорлору менен чагатай тилиндеги ат атоочтор маанилик жактан өз ара эң эле жакын экендигин көрсөттү. Ал эми андагы тыбыштык варианттары башка айрым ат атоочтор түрк тилинин өзүнчө элдик, улуттук тил болуп өнүгүшүнө байланыштуу болсо керек.

Адабияттар:

1. Абдулдаев Э., Мукамбаев Ж. Кыргыз диалектологиясынын очерки. –1959, 157-б.
2. Бакинова Г. Кыргыз тилинин Ош говору.–1956, 69-71-б.
3. Байтемиров Н. Тарых эстелиги. Фрунзе, –1970, 207-б.
4. Кудайбергенов С. Кыргыз тилиндеги ат атоочтор. –1980, 48-б.
5. Шатманов С. «Көз жаштары» драмасы. Ф., –1935, 26-б.
6. Юнусалиев Б.М. Избранные труды. Ф., –1985, с. 209.
7. Юнусалиев Б.М. Кыргыз диалектологиясы. Ф., –1971, 192-б.

Рецензент: к.ф.н., доцент Сатаева Г.С.